

Kohnstamms visie op godsdienst in het openbaar onderwijs van 1917 tot 1940

Marije Hoekstra, S4525132

Ethics of Education: philosophy, history and law, Faculteit der Gedrags- en

Maatschappijwetenschappen, Rijksuniversiteit Groningen

PAMA E021: Research Thesis

Eerste beoordelaar: Dr. J. (John) Exalto

Tweede beoordelaar: Dr. I.J.M. (Inge) Wichgers

31 mei 2024

Aantal woorden: 7995

Abstract

English version

Since 1917, the Dutch constitution has stated that public and special education (that is education based on a religious or pedagogical view) is funded equally. Despite of this equation in financial terms, there was no conformity about the completion and content of public and special education. P.A. Kohnstamm, professor of pedagogy on behalf of the Society for Public Welfare (Maatschappij tot Nut van 't Algemeen), developed his own unique view on public education in particular. This study investigated this view by analyzing six different works of Kohnstamm about religion and education published after 1917. The analysis has shown that Kohnstamm had a distinct view on the tasks of public schools and on the place of religion in public education. To explain and support this view Kohnstamm refers to Van der Bruggen, a politician from the mid-nineteenth century who represented the same ideas as Kohnstamm. Further research with other works of Kohnstamm are needed to strengthen the results of this study.

Nederlandse versie

Sinds 1917 is in de Nederlandse grondwet opgenomen dat openbaar en bijzonder onderwijs (dat is onderwijs op basis van een religieuze of pedagogische overtuiging) op financieel gebied gelijk moeten worden bekostigd. Ondanks deze gelijkstelling op financieel gebied was er geen overeenstemming op het gebied van de invulling en inhoud van openbaar en bijzonder onderwijs. P.A. Kohnstamm, hoogleraar pedagogiek voor de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, ontwikkelde een geheel eigen visie op met name openbaar onderwijs. Dit onderzoek heeft deze visie bestudeerd door middel van een analyse van zes werken van Kohnstamm over godsdienst en onderwijs gepubliceerd na 1917. De analyse laat zien dat Kohnstamm een duidelijke visie had op de taak van openbare scholen en op de plek van godsdienst binnen het openbaar onderwijs. Om zijn visie te verhelderen en te onderbouwen verwijst Kohnstamm naar Van der Bruggen, een politicus uit het midden van de negentiende eeuw die dezelfde ideeën als Kohnstamm vertegenwoordigde. Aanvullend onderzoek waarin andere werken van Kohnstamm bestudeerd worden, is nodig om de resultaten van dit onderzoek te versterken.

Inhoudsopgave

Inleiding	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
Methode	7
Resultaten.....	8
Verhouding tussen openbaar en bijzonder onderwijs	8
Feitelijke verschillen.....	8
Taak	9
Neutraliteit	11
Visie van Van der Bruggen	12
Godsdienstonderwijs binnen het openbaar onderwijs.....	15
Conclusie en discussie	18
Reflectie en aanbevelingen.....	21
Referenties	23
Bronnen.....	25

Kohnstamms visie op godsdienst in het openbaar onderwijs van 1917 tot 1940

Sinds 1917 is in de Nederlandse grondwet opgenomen dat openbaar en bijzonder onderwijs op financieel gebied gelijk moeten worden bekostigd. Voor het lager onderwijs werd dit recht uitgewerkt in de onderwijswet van 1920 (Boekholt & de Booy, 1987, p. 221). Hierdoor groeide het aantal basisscholen op basis van een godsdienstige overtuiging snel. Maar ook scholen op basis van onderwijskundige overtuigingen vonden door deze wet de ruimte om te groeien: onder andere het aantal Montessorischolen en het aantal Daltonscholen nam na 1920 toe (Boekholt & de Booy, 1987, p. 253). Een ander gevolg van de onderwijswet was de toenemende invloed van de overheid op het onderwijs doordat zij het grootste deel van de kosten droeg (Gerhard & Kohnstamm, 1923, p. 7). Op deze manier hield de overheid ook toezicht op het bijzonder onderwijs.

De invoering van de onderwijswet wordt veelal gezien als afsluiting van de schoolstrijd. Op financieel gebied is dit inderdaad het geval, maar op inhoudelijk gebied allerminst. De wet riep namelijk vragen op over de verhouding tussen openbaar en bijzonder onderwijs, over neutraliteit in het onderwijs en over uniformisering van het onderwijs (Gerhard & Kohnstamm, 1923, p. 5). Dat wil zeggen een gelijk vakkenaanbod op alle scholen. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen hield zich bezig met deze vragen. De traditie van de Maatschappij, daterend uit de achttiende-eeuwse Verlichting, was om 'een strijdster te zijn voor de openbare school', maar tegelijk wilde ze ook de oprichting van bijzondere, neutrale scholen bevorderen (Gerhard & Kohnstamm, 1923, p. 3). Dit lijkt paradoxaal, maar in een geschrift van A. H. Gerhard en Dr. Ph. Kohnstamm namens een door het hoofdbestuur van de Maatschappij aangewezen commissie wordt deze uitspraak duidelijk. Onderwijs op basis van alternatieve onderwijskundige overtuigingen werd namelijk ook beschouwd als bijzonder onderwijs en de Maatschappij was daar voorstander van: zij wilde een zogenoemd losser klasseverband zodat elk kind kan werken aan een individuele taak waarbij een gedifferentieerde regeling van vakanties en schooluren mogelijk moet zijn (Gerhard & Kohnstamm, 1923, p. 14).

Echter, niet iedereen deelde de onderwijsvisie van de Maatschappij. Deze verdeeldheid was niet nieuw, want ook voor de invoering van de onderwijswet bestond er al discussie over de invulling van openbaar onderwijs. Een debat waar vaak naar verwezen wordt met betrekking tot deze verdeeldheid is het debat tussen Groen van Prinsterer en Van der Bruggen uit het midden van de negentiende eeuw (Kohnstamm, 1929, pp. 85-91; Gerhard & Kohnstamm, 1923, p. 6). De politicus Groen van Prinsterer zag openbaar onderwijs als neutraal. Hierbij interpreteerde hij de betekenis van neutraal als 'volstreekte

kleurloosheid' (Gerhard & Kohnstamm, 1923, p. 21). Er mocht geen enkele toespeling gemaakt worden in de richting van een godsdienstige overtuiging. Van der Bruggen, eveneens een politicus, zag neutraliteit zoals opgevat door Groen van Prinsterer echter als onmogelijk. Van der Bruggen stond voor 'eerbied voor wat een ander heilig is', hierbij was het niet noodzakelijk dat de leerkracht zijn overtuiging verborg voor de leerlingen (Gerhard & Kohnstamm, 1923, p.20).

Kohnstamm, sinds 1919 hoogleraar pedagogiek namens de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, en andere vertegenwoordigers van de Maatschappij sluiten zich in de twintigste eeuw aan bij de overtuiging van Van der Bruggen. Zij pleitten voor hetzelfde soort eerbied als Van der Bruggen. Daarnaast zagen ze in het openbaar onderwijs ruimte om kinderen van verschillende godsdienstige overtuigingen samen te laten komen. Op deze manier leren kinderen om samen te werken met 'verschillende mensen van verschillende levensrichting en verschillenden aanleg' (Gerhard & Kohnstamm, 1923, p. 28).

Maar ook in de tijd van Kohnstamm was er verdeeldheid. Zo schrijft Kohnstamm in zijn boek *Individu en gemeenschap* over Goslinga, destijds hoogleraar aan de Vrije Universiteit. Goslinga hing de overtuiging van Groen van Prinsterer aan, waarbij een leerkracht in het openbaar onderwijs zich niet mocht uitspreken over zijn godsdienstige overtuiging (Kohnstamm, 1929b, p. 87).

Kohnstamm schreef als lid van de commissie van de Maatschappij over onderwijs, maar ook in zijn eigen werk besteedde hij aandacht aan onderwijs en de invulling daarvan. Een ander terugkerend onderwerp in zijn werk is het Bijbels personalisme. Zo beschrijft Hofstee (1973) dat er twee hoofdlijnen te vinden zijn in het werk van Kohnstamm: 'zijn Bijbels Personalisme en zijn pedagogische aanpak' (p. 1). Door deze beide met elkaar te verbinden, ontwikkelde Kohnstamm een geheel eigen visie op openbaar onderwijs en de plaats van godsdienst daarbinnen. Binnen het onderwijs ging het niet om verbondenheid met een bepaalde godsdienst, maar de leerling stond centraal als 'persoonlijkheid-in-wording' (Exalto et al., 2015, p. 72). Het onderwijs moet zich richten op de ontwikkeling van de leerling tot een unieke persoonlijkheid, waarbij diversiteit en creativiteit een leerling de mogelijkheid moet geven om zijn of haar individualiteit te uiten (Hoencamp et al., 2022a, p. 796; Hoencamp et al., 2022b, p. 13). De onderwijskundige vorm die volgens Kohnstamm hier het beste bij aansloot was Daltononderwijs. Volgens hem gaf dit onderwijs genoeg ruimte voor individuele vrijheid en stimuleerde nauw contact tussen de leerkracht en de leerling (Hoencamp et al., 2022a, p. 799).

De eerdergenoemde verandering op het gebied van de bekostiging van het onderwijs zorgde voor een nieuwe situatie waarin openbaar en bijzonder onderwijs financieel gelijkgesteld werden. Kohnstamms visie had betrekking op deze nieuwe situatie. Daarnaast was de visie van Kohnstamm uniek; hij distantieerde zich van de oude overtuiging van de Maatschappij tegen godsdienst in het onderwijs en van tijdgenoten als Goslinga. Dit maakt dat Kohnstamm een geheel eigen visie ontwikkelde in een nieuwe situatie. Deze visie is vaker beschreven, zij het vaak slechts zijdelings en oppervlakkig. Zo gaat Hofstee (1973) in zijn proefschrift met name in op de theorie van het Bijbels personalisme en niet zozeer op de bijbehorende pedagogiek en de praktische toepassing van dit Bijbels personalisme. Mulder (1989) doet dit wel, maar houdt het zeer beperkt. Hij beschrijft dat in de ogen van Kohnstamm de staat vrijheid moet laten en mogelijkheid moet bieden tot differentiatie, maar weidt hier niet verder over uit. Ook in het artikel van Exalto, Groenendijk en Miedema (2015) wordt het belang van diversiteit genoemd. Daarnaast wordt er in dat artikel kort ingegaan op de plek van godsdienst binnen het openbaar onderwijs zoals Kohnstamm dat zag. Hoencamp et al. (2022a) schrijven in hun artikel met name over de vernieuwing op het gebied van onderwijskundige overtuigingen. En dan specifiek de voorkeur van Kohnstamm voor Daltononderwijs. Dit sloot namelijk goed aan bij zijn personalisme. In een ander artikel gaan Hoencamp et al. (2022b) verder in op de filosofische grondslagen van Kohnstamms personalisme. Echter, in beide artikelen is er weinig beschreven over godsdienst in het onderwijs. Dit is ook het geval bij het proefschrift van Vermeer (1987) die uitsluitend ingaat op Kohnstamms visie op democratie.

Zoals uit de hierboven genoemde literatuur blijkt, is de visie van Kohnstamm op godsdienst in het openbaar onderwijs nog onvoldoende onderzocht, daarom zal dit onderzoek zich richten op verheldering van Kohnstamms visie op dit gebied. De onderzoeksvraag die daarbij past is: *Wat is de visie van Kohnstamm op godsdienst binnen het openbaar onderwijs?* Een antwoord op deze onderzoeksvraag zal geformuleerd worden aan de hand van onderstaande deelvragen:

- 1) *Hoe ziet Kohnstamm de verhouding tussen openbaar en bijzonder onderwijs?*
- 2) *Op welke manier gebruikt Kohnstamm de visie van Van der Brugghen op godsdienst in het onderwijs?*
- 3) *Welke plaats kent Kohnstamm toe aan godsdienstonderwijs binnen het openbaar onderwijs?*

Methode

Om de onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden is er een kwalitatieve documentanalyse uitgevoerd. Er is gekeken naar verschillende werken van Kohnstamm. De werken die gebruikt zijn, zijn geselecteerd op basis van een aantal criteria. Ten eerste het jaar van publiceren. Kohnstamms visie had betrekking op de periode na de financiële gelijkstelling zoals opgenomen in de grondwet van 1917. De geselecteerde werken moeten daarom na 1917 gepubliceerd zijn. Verder was het onderwerp een criterium. Kohnstamm was naast pedagoog ook natuurkundige en filosoof. Bovendien was hij geïnteresseerd in politiek, theologie en psychologie (Exalto et al., 2015). Hij heeft door deze brede interesse veel geschreven wat niet direct betrekking heeft op onderwijs en/of godsdienst. Voor dit onderzoek zijn daarom uitsluitend werken geselecteerd die aansluiten bij de thema's onderwijs en godsdienst. Een derde criterium is dat de werken moeten behoren tot de hoofdwerken van Kohnstamm. Op basis van deze criteria zijn de onderstaande werken van Kohnstamm geselecteerd:

- *Staatspaedagogiek of persoonlijkheidspaedagogiek* (1919); de rede die Kohnstamm heeft uitgesproken toen hij werd benoemd als hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam.
- *Bijbel en jeugd* (1923); een boek over de manier waarop kinderen met de Bijbel in aanraking gebracht moeten worden.
- *Persoonlijkheid in wording* (1929); het pedagogische hoofdwerk van Kohnstamm.
- *Individu en gemeenschap* (1929); een bundel van verschillende eerder gepubliceerde artikelen van Kohnstamm.
- *Bijbelkennis en openbaar onderwijs* (1932); een artikel over de manier waarop Bijbelkennis op de openbare school overgedragen moet worden.
- *De geestelijke taak der openbare school in onze tijd* (1940); een adviesrapport namens de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen geschreven door de Nutscommissie voor onderwijs waarvan Kohnstamm de voorzitter was.

In totaal zijn er zes verschillende werken van Kohnstamm geselecteerd. Elk van deze werken is beschikbaar via de universiteitsbibliotheek in Groningen of online te raadplegen via Delpher. De onderdelen uit deze werken die relevant zijn voor het beantwoorden van de deelvragen zijn geanalyseerd. De werken van Kohnstamm zijn gecodeerd aan de hand van de deelvragen. Zo zijn er drie hoofdthema's ontstaan. Vervolgens is er verder gecodeerd waarbij er binnen de eerder gevonden hoofdthema's is gezocht naar deelthema's. Op basis van deze

deelthema's en codes is er antwoord gegeven op de deelvragen en uiteindelijk op de hoofdvraag.

Resultaten

Naar aanleiding van het analyseren van de werken van Kohnstamm zijn er drie hoofdthema's geïdentificeerd. Deze hoofdthema's weerspiegelen niet de gehele inhoud van deze werken, maar ze weerspiegelen de onderwerpen waarop de deelvragen betrekking hebben. Het eerste hoofdthema heeft betrekking op de verhouding tussen openbaar en bijzonder onderwijs zoals Kohnstamm dat ziet. Het tweede hoofdthema gaat over de manier waarop Kohnstamm de visie van Van der Bruggen gebruikt en het derde hoofdthema heeft betrekking op de plaats die Kohnstamm toekent aan godsdienstonderwijs binnen het openbaar onderwijs.

Verhouding tussen openbaar en bijzonder onderwijs

In de geanalyseerde werken van Kohnstamm komen drie aspecten naar voren die wijzen op de verhouding tussen openbaar en bijzonder onderwijs. Deze verhouding is namelijk aan verandering onderhevig door de financiële gelijkstelling die ontstond na de invoering van de lager onderwijswet. Ten eerste bespreekt Kohnstamm de feitelijke verschillen tussen de openbare en de bijzondere school, zoals het aantal scholen en het toezicht van de staat. Het tweede aspect gaat over de verschillende taken van de scholen. Kohnstamm heeft namelijk een duidelijke visie op de taak van de school in het algemeen, maar ook op het verschil in de taken van openbare en bijzondere scholen. Het derde aspect gaat over neutraliteit in het onderwijs. Dit heeft betrekking op de levensbeschouwelijke achtergrond van de leerlingen en leerkrachten op de openbare en de bijzondere school. Kohnstamm ziet namelijk een duidelijk verschil in de populatie op de scholen. Daarnaast heeft neutraliteit te maken met de manier waarop en waarover les wordt gegeven.

Feitelijke verschillen

Met name in het boek *Individu en gemeenschap* uit 1929 geeft Kohnstamm woorden aan de feitelijke verschillen tussen openbaar en bijzonder onderwijs. *Individu en gemeenschap* is een bundel van verzamelde opstellen van Kohnstamm. Hij heeft deze bundel gepubliceerd zodat de samenhang tussen de stukken duidelijker werd en zodat zijn stukken makkelijker te vinden zouden zijn. In het opstel *De ontwikkeling der persoonlijkheid in gezin, school en gemeenschap* blikt Kohnstamm kort terug op de invoering van de lager onderwijswet waarin de financiële gelijkstelling was vastgelegd. Ouders met een bepaalde godsdienstige of politieke overtuiging mochten hierdoor een bijzondere school oprichten. Hierbij golden dezelfde standaarden als voor het openbaar onderwijs en er moest een

minimaal aantal kinderen naar deze school gaan. De overheid hield op beide aspecten toezicht (Kohnstamm, 1929b, p. 182). Op dit gebied waren openbare en bijzondere scholen dus gelijk.

Ondanks deze overeenkomst tussen de openbare en de bijzondere school, had de financiële gelijkstelling wel degelijk gevolgen voor de verhouding tussen openbaar en bijzonder onderwijs. Kohnstamm wijst hierop onder andere in het stuk *De "neutraliteit" van ons openbaar onderwijs en het conflict Groen-Van der Brugghen*. De verandering in de wet en de verschillende interpretaties daarvan gaf voor verschillende voorstanders van het openbaar onderwijs aanleiding tot twijfel over hun voorkeur voor de openbare school boven de bijzondere school (Kohnstamm, 1929b, p. 90). De misverstanden omtrent de taak van de openbare school leidden ertoe dat de openbare school als minderwaardig werd beschouwd door de Nederlandse samenleving (Kohnstamm et al., 1940, pp. 3-4). In het opstel *Het wetenschappelijk karakter der paedagogiek en de taak der openbare school* beschrijft Kohnstamm een ander gevolg van deze financiële gelijkstelling. Doordat het makkelijker werd voor ouders om bijzondere scholen op te richten, kwam het openbaar onderwijs namelijk in zwaar weer: 'Het openbaar onderwijs beleeft dagen, die moeilijk genoeg zijn.' (Kohnstamm, 1929b, p. 134). Ook uit het rapport *De geestelijke taak der openbare school in onze tijd* uit 1940 blijkt dat de openbare school er niet goed voorstaat. Dit rapport is geschreven in opdracht van het hoofdbestuur van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen naar aanleiding van de vraag om advies over haar positie en visie op de taak van het openbaar onderwijs. Uit het rapport blijkt dat het voor de openbare school verder ging dan de moeilijke dagen zoals Kohnstamm het een aantal jaar eerder verwoordde. De Nutscommissie constateert namelijk in haar rapport dat de openbare school terrein heeft verloren tegenover de bijzondere school en dat dat proces op dat moment nog niet ten einde was. Mede door de lager onderwijswet staat de openbare school in kwantiteit dus niet meer boven de bijzondere school zoals eerder wel het geval was (Kohnstamm et al., 1940). Boekholt en de Booy (1987) bevestigen dit met harde data: in 1945 waren er in Nederland 2331 openbare scholen en 4283 bijzondere scholen terwijl er in 1908 3274 openbare scholen en 1885 bijzondere scholen waren (p. 160, 248).

Taak

Zoals hierboven beschreven, staan zowel het openbaar onderwijs als het bijzonder onderwijs onder toezicht van de overheid. De overheid moet, zoals Kohnstamm omschrijft in *Persoonlijkheid in wording*, het tweede deel van *Schepper en Schepping*, het volk in haar voortbestaan beveiligen. Als onderdeel van deze verantwoordelijkheid richt zij de openbare

school op en geeft zij leiding aan en houdt toezicht op de bijzondere school. Maar, zo zegt Kohnstamm, de school is niet enkel een middel van de staat. In het openbaar onderwijs hebben ouders inspraak door middel van oudercommissies en in het bijzonder onderwijs hebben ouders invloed doordat ze de school zelf oprichten. Door deze eigen taak wordt de school 'een autonoom lichaam' (Kohnstamm, 1929a, pp. 132-133). Dat wil zeggen, een lichaam met macht binnen het eigen milieu.

Niet alleen in *Persoonlijkheid in wording* wijst Kohnstamm op de taak van de school. Ook in *Bijbel en jeugd*, *Individu en gemeenschap* en *De geestelijke taak der openbare school in onze tijd* doet hij dat. Maar voordat Kohnstamm in gaat op de taak van de school, benadrukt hij het belang van het gezin: 'Nooit ende nimmer kan zijn taak voor de opvoeding worden overgenomen door staatsgestichten of instellingen' (Kohnstamm, 1929b, p. 43). In de inleiding van *Individu en gemeenschap* maakt Kohnstamm onderscheid tussen twee 'sferen van opvoeding' (Kohnstamm, 1929b, p. 10). Namelijk de individuele en de sociale opvoeding. In het rapport uit 1940 maakt Kohnstamm een soortgelijk onderscheid. Namelijk tussen een individueel doel en een sociaal doel van de opvoeding. De individuele opvoeding moet ertoe leiden dat het kind 'een helder-denkend, fijn-voelend mens, krachtig-willend en verrichtend datgene, wat het als goed erkent' wordt. De sociale opvoeding is gericht op het kind in verschillende milieus, zoals gezin, staat en kerk. Het sociale doel is dat het kind in deze milieus 'zijn bestemming, zijn levensopgave, zijn plicht vervullen kan' (Kohnstamm et al., 1940, pp. 8-9). Het gezin is essentieel voor deze beide soorten opvoeding. Echter, zo geeft Kohnstamm aan, het gezin kan door zijn kleinheid niet volledig voorzien in de sociale opvoeding. Dit vraagt om aanvulling door een eigen instelling; de school. Dus met name dat deel van de opvoeding waarin het gezin niet kan voorzien, is bestemd voor de school (Kohnstamm, 1929b, p. 10). Terecht wijst Mulder (1989) er daarom op dat wanneer Kohnstamm zegt dat de opvoedingstaak bij de ouders ligt, dit niet betekent 'dat ze ook de beste opvoeders zouden zijn' (p. 123).

Dit geldt echter niet alleen op het gebied van de sociale opvoeding. In het boekje *Bijbel en Jeugd* wijst Kohnstamm ook op de godsdienstige opvoeding. Hij onderstreept het belang van het gezin ook voor deze opvoeding, maar ziet ook in dat sommige ouders dit hun kinderen (nog) niet kunnen bieden. Zolang er ouders zijn die deze godsdienstige opvoeding hun kinderen niet kunnen bieden, moet ook dit deel van de opvoeding aangevuld worden door andere instellingen, zoals zondagsscholen of godsdienstonderwijs op christelijke of openbare scholen (Kohnstamm, 1923, p. 21). Tot dit punt ziet Kohnstamm geen verschil in de taak tussen openbaar en bijzonder onderwijs. Immers, zij moeten beide het deel van de

opvoeding waar het gezin tekortschiet, op zich nemen. Echter in het rapport *De geestelijke taak der openbare school in onze tijd* attendeert Kohnstamm de lezer op een belangrijk verschil in de taak van de openbare en de bijzondere school. Namelijk, ouders die hun kinderen naar een bijzondere school sturen, dragen de godsdienstige opvoeding op aan de school, maar, zo stelt Kohnstamm, de ouders die hun kinderen naar een openbare school sturen, zijn van mening dat de godsdienstige opvoeding deel uitmaakt van de taak van het gezin en de kerk (Kohnstamm et al., 1940, p. 9). Dit heeft alles te maken met de plaats van godsdienstonderwijs binnen het bijzonder en het openbaar onderwijs. In het derde hoofdstuk, godsdienstonderwijs binnen het openbaar onderwijs, zal hier verder op in worden gegaan.

Verder ziet Kohnstamm de openbare school als een gemengde school waar de zedelijke levensnorm, die niet in botsing komt met de normen van het gezin, voorgeleefd moet worden. Een gemengde school heeft namelijk een basis van gemeenschappelijke overtuigingen ten opzichte van het menselijk handelen nodig, want anders kan een gemengde school niet bestaan volgens Kohnstamm. Tegelijk noemt Kohnstamm de openbare school een eenheidsschool. Dit lijkt tegenstrijdig te zijn met de openbare school als gemengde school, maar dat is niet het geval. De eenheidsschool is namelijk een school zonder onderscheid van stand, godsdienst en geslacht. Dit is dus gelijk aan de gemengde school, waar er ook geen onderscheid wordt gemaakt tussen leerlingen. Dit is ook een belangrijke taak van de openbare school. Namelijk dat ieder kind het ‘geestelijke voedsel vindt dat het nodig heeft, zonder dat door hokjes of schotjes het onderling contact tussen de kinderen van hetzelfde volk wordt verbroken’ (Kohnstamm, 1929a, p. 329).

Neutraliteit

Het belang van een gemengde school of eenheidsschool heeft ook te maken met de neutraliteit van de openbare school. Want de ‘neutrale’ school is gemengd wat betreft leerlingen én leerkrachten. Dat Kohnstamm zich focust op de kwestie van neutraliteit en niet op het verschil tussen openbaar en bijzonder onderwijs an sich, blijkt uit de bewoordingen in *De geestelijke taak der openbare school in onze tijd*. Hij maakt hier namelijk onderscheid tussen de openbare school en de confessionele school. De kern van het verschil tussen beide soorten vat Kohnstamm samen in deze woorden: ‘dat zij [dat is de openbare school] zich in haar grondgedachte juist onderscheidt van de confessionele scholen van verschillende theologische richting, omdat zij in tegenstrijd met deze, een zekere scheiding tussen geloofs- en levensleer enerzijds en levenshouding anderzijds mogelijk acht’ (Kohnstamm et al., 1940, p.18). Dat wil zeggen dat voor de voorstanders van openbaar onderwijs een

overeenstemming op het gebied van geloofs- en levensleer niet noodzakelijk is, maar dat er wel sprake moet zijn van een gemeenschappelijke levenshouding. Deze levenshouding is volgens Kohnstamm niet iets wat door onderwijs aan kinderen geleerd kan worden, zoals dat wel mogelijk is bij een geloofs- en levensleer. Een levenshouding wordt gevormd door ‘concrete *beleving* van de emoties en gevoelens’ (Kohnstamm et al., 1940, p. 19).

Vanuit de sociale opvoedingstaak die volgens Kohnstamm toegewezen is aan de school, volgt ook het belang van neutraliteit voor de openbare school. Want voor die opvoeding in gemeenschapszin is het leven in gemeenschap nodig. Op grond van verschillen kunnen kinderen namelijk leren ‘verdragen, eerbiedigen, samenwerken, met hen die anders zijn en anders denken’ (Kohnstamm, 1929b, p. 138). Dit leren de kinderen dus niet door het onderwijs, maar doordat het wordt voorgeleefd op school. De openbare school erkent namelijk het recht op een eigen levensovertuiging én respecteert dat recht en die overtuiging. Dit betekent dat de openbare school een plek is waar kinderen, die anders naast elkaar zouden leven, elkaar ontmoeten. Op deze manier houdt de openbare school de toekomst van de kinderen beter in het oog dan de bijzondere school (Kohnstamm et al., 1940, p. 11). In de maatschappij zal namelijk ook samenwerking moeten plaatsvinden ondanks een verschil in geloofsovertuiging.

In tegenstelling tot de openbare school streeft de confessionele school naar ‘ondeelbare eenheid van de opvoeding’ (Kohnstamm et al., 1940, p. 10). Daarom stelt Kohnstamm dat de openbare school niet geschikt is voor kinderen van ouders die niet willen dat hun kind in aanraking komt met kinderen van andersdenkenden. Echter, volgens Kohnstamm is deze eis van homogeniteit tussen school en gezin niet haalbaar. Hij ontkent niet dat confessionele scholen de beste intenties hebben met deze eis, maar hij is ervan overtuigd dat de openbare school beter gericht is op de toekomst (Kohnstamm et al., 1940, p. 11).

Visie van Van der Brugghen

In alle geanalyseerde werken wordt J.J.L. van der Brugghen (1804-1863) door Kohnstamm aangehaald. De antirevolutionair Van der Brugghen was werkzaam op het gebied van politiek en onderwijs. Zo was hij onder andere minister van Justitie en redacteur van het Nijmeegs schoolblad. Ook werd Van der Brugghen aangesteld als formateur in het kader van de schoolstrijd. Dit betekent dat hij een oplossing moest vinden die tegemoetkwam aan de overtuiging van de liberalen en aan die van de protestanten. In 1857 volgde hieruit het wetsvoorstel dat stelde dat er in beginsel een openbare school moest zijn die kinderen zou opleiden tot alle christelijke en maatschappelijke deugden. Enkel wanneer kinderen op basis

van hun godsdienstige overtuiging niet naar een dergelijke school gingen, kon er een bijzondere school opgericht worden met behulp van een overheidssubsidie. Dit was nieuw ten opzichte van de schoolwet uit 1806 in die zin dat daar geen ruimte was voor bijzonder onderwijs: ‘het onderwijs in het leerstellige van een kerkgenootschap wordt overgelaten aan de kerkgenootschappen’. Echter, het christelijke karakter van de openbare school zoals omschreven in het wetsvoorstel van Van der Bruggen was voor liberalen en katholieken te veel en voor protestanten en antirevolutionairen was dit juist te weinig (Brouwer, 1981, pp. 203-205). Met name antirevolutionairen, waaronder Groen van Prinsterer, keerden zich fel tegen dit wetsvoorstel. Zo noemt Kohnstamm Groen van Prinsterer in *Staatspaedagogiek of persoonlijkheidspaedagogiek* de ‘krachtigste tegenstander’ van Van der Bruggen (Kohnstamm, 1919, p. 30).

In het kader van het conflict dat volgde uit het meningsverschil tussen Van der Bruggen en Groen van Prinsterer verwijst Kohnstamm naar Van der Bruggen en zijn visie. Een belangrijk verschil, zoals Kohnstamm stelt, tussen Groen van Prinsterer en Van der Bruggen lag in hun opvoedingsideaal. Groen van Prinsterer wilde het kind vormen tot een ‘ijverig aanhanger van de leer, neergelegd in de formulieren der Hervormde Kerk’ terwijl Van der Bruggen het liefst zag dat het kind door persoonlijke invloeden in aanraking werd gebracht met Jezus Christus (Kohnstamm, 1919, p. 32). Hieruit volgt impliciet het onderscheid dat Kohnstamm maakt tussen staatspedagogiek en persoonlijkheidspedagogiek. Staatspedagogiek betekent dat de staat door middel van de school een bepaalde wereldbeschouwing aan de kinderen oplegt (Kohnstamm, 1919, p. 33). Groen van Prinsterer denkt hierbij aan de christelijke leer. In de persoonlijkheidspedagogiek, zoals Kohnstamm het verwoordt en zoals Van der Bruggen volgens Kohnstamm vertegenwoordigt, wordt Jezus gezien als de levende persoonlijkheid en door met Hem in aanraking te worden gebracht, kan de eigen persoonlijkheid tot leven komen (Kohnstamm, 1919, p. 22).

De visie van Van der Bruggen die Kohnstamm steunt en in zijn werken omschrijft, heeft dus betrekking op de schoolstrijd en het opvoedingsideaal. Met betrekking tot de schoolstrijd schrijft Kohnstamm in *Staatspaedagogiek of persoonlijkheidspaedagogiek* dat Van der Bruggen naast dat hij streefde naar financiële ondersteuning, hij ook het recht en de noodzakelijkheid van het bijzonder onderwijs erkende (Kohnstamm, 1919, p. 34). In dit licht beschouwt Kohnstamm Van der Bruggen als geestelijke vader: ‘Van der Bruggen, de geestelijke vader van de nog thans geldende bepalingen der L. O. wet’ (Kohnstamm et al., 1940, p. 18). In deze wet lag het opvoedingsideaal van Van der Bruggen verscholen. De leerlingen moesten namelijk opgeleid worden tot deugden ‘niet door onderwijs in de eerste

plaats, maar door het aankweken van een “sfeer” (...) door de persoon van den onderwijzer’ (Kohnstamm et al., 1940, p. 18).

Kohnstamm toont in *Staatspaedagogiek of persoonlijkheidspaedagogiek* zijn dankbaarheid voor Van der Bruggen omdat hij het werk van Van der Bruggen bestudeerd heeft en op basis daarvan zijn inzichten heeft ontwikkeld (Kohnstamm, 1919, p. 28). Ook in het opstel *Minister van der Bruggen* uit *Individu en gemeenschap* spreekt Kohnstamm met woorden van eerbied en verwondering over Van der Bruggen: ‘als er één Nederlander is uit het midden der vorige eeuw voor wien ik diepe bewondering en hoogachting gevoel dan is het voor van der Bruggen’ (Kohnstamm, 1929b, p. 92). De reden die Kohnstamm hiervoor geeft heeft betrekking op de diepte en de breedte van het inzicht van Van der Bruggen. Volgens Kohnstamm had die namelijk betrekking op het gebied van filosofie, pedagogiek, staatsrecht en theologie (Kohnstamm, 1929b, p. 92). Meer concreet had de visie van Van der Bruggen betrekking op ‘de verhouding van gezin en staat, van gezin en school, van aard, beteekenis en inrichting van het onderwijs, en ten opzichte van de persoonlijkheid van den onderwijzer’ (Kohnstamm, 1919, p.28).

Gezien de overeenkomst in de overtuiging van Kohnstamm en Van der Bruggen is het niet vreemd dat hij de visie van Van der Bruggen aanhaalt om zijn eigen visie te onderbouwen. In *De vorming der breede volks-massa's in den leeftijd der rijpende jeugd*, een artikel uit *Individu en gemeenschap*, spreekt Kohnstamm onder andere over de leeftijd waarop kinderen godsdienstonderwijs dienen te krijgen. Hij stelt dat het schadelijk is voor kinderen om te wachten tot na de schooljaren met het geven van godsdienstonderwijs. Echter, hij ziet hierin niet de taak van de bijzondere school. Vervolgens haalt hij de visie van Van der Bruggen aan: ‘Terecht integendeel heeft van der Bruggen reeds de consequentie getrokken, dat het de taak der kerk was, *in de school en gedurende de gewone schooluren*, de godsdienstige vorming te verzorgen’ (Kohnstamm, 1929b, p. 224). Op deze manier onderbouwt Kohnstamm zijn voorkeur voor de openbare school en het idee dat de kerk moet voorzien in de godsdienstige opvoeding. Met betrekking tot ditzelfde onderwerp gebruikt Kohnstamm in *Bijbel en jeugd* de visie van Van der Bruggen opnieuw als onderbouwing: ‘Zoolang dat het geval blijft [d.w.z. zolang er ouders zijn die niet in de godsdienstige opvoeding van hun kinderen kunnen voorzien], zullen andere instituten zijn taak moeten overnemen: Zondagsscholen, het godsdienstonderwijs op de Christelijke scholen, zoowel als dat op de openbare scholen, dat naar ik hoop en vertrouwd na de jongste wetswijzing met medewerking van de Kerken de plaats zal veroveren, die Van der Bruggen het reeds had toegedacht’ (Kohnstamm, 1923, pp. 21-22).

In het kader van dezelfde overtuiging op het gebied van (godsdienst)onderwijs die Kohnstamm en Van der Brugghen representeren, gebruikt Kohnstamm de visie van Van der Brugghen ook als vergelijkingsmaatstaf voor de visies van anderen. Zo schrijft Kohnstamm in een artikel in *Individu en gemeenschap* over de toenmalige minister Rutgers: ‘maar wij mogen toch niet over het hoofd zien, dat hij behoort tot de naaste geestverwanten van Groen en Prof. Goslinga, terwijl zijn voorganger ongetwijfeld veel dichter bij van der Brugghen's denkbeelden stond’ (Kohnstamm, 1929b, pp. 89-90). In *Bijbelkennis en openbaar onderwijs* gebruikt Kohnstamm de visie van Van der Brugghen opnieuw als maatstaf. Kohnstamm bespreekt een artikel van W. Banning waarin deze pleit voor de bijzondere school op basis van een religieus-socialistische overtuiging. Volgens Kohnstamm is Banning te kort in zijn bewoording over de neutraliteit in het openbaar onderwijs. Een uitspraak van Banning die Kohnstamm vervolgens aanhaalt, luidt als volgt: ‘Zwijgen over begrippen en theorieën is mogelijk tegenover de kinderen; maar het uitstralen van het leven en het geloof is voorwaarde voor het wekken van het leven’ (Kohnstamm, 1932, p. 34). Hierbij stelt Kohnstamm dat dit gelijk is aan de woorden die Van der Brugghen spreekt in het kader van het opvoedingsideaal. Namelijk dat de opleiding tot deugden niet ontstaat door onderwijs, maar door het voorleven van deze deugden door de leerkracht (Kohnstamm, 1932, p. 34; Kohnstamm 1940, p. 18). Hier wordt de visie van Van der Brugghen dus opnieuw vergeleken met de visie van een ander.

Op deze manier gebruikt Kohnstamm de visie van Van der Brugghen over opvoeding en onderwijs voor verschillende doeleinden. Ten eerste om het conflict tussen Groen van Prinsterer en Van der Brugghen te duiden. Ten tweede om zijn eigen visie te onderbouwen en ten derde als vergelijkingsmaatstaf voor visie van anderen.

Godsdienstonderwijs binnen het openbaar onderwijs

Zoals uit eerdere citaten is gebleken, vindt, volgens Kohnstamm, de godsdienstige opvoeding in eerste instantie plaats binnen het gezin. De taak van de godsdienstige opvoeding ligt dus bij de ouders en niet bij de school. Bovendien ziet Kohnstamm godsdienstonderwijs als een niet te vervangen onderdeel van de godsdienstige opvoeding, waardoor ook godsdienstonderwijs geen plaats heeft binnen de school (Kohnstamm, 1923, p. 8). In lijn met deze opvatting stelt Kohnstamm dat de voornaamste taak van de school ‘onderwijs, ontwikkeling van het verstand en van tal van onmisbare vaardigheden’ is (Kohnstamm, 1919, p. 24).

Echter, als het gezin niet kan voorzien in de godsdienstige opvoeding, zo zegt Kohnstamm, dan moet de kerk dat aanvullen. De kerk moet ervoor zorgen dat kinderen in

aanraking komen met de Bijbel en daarnaast moet de kerk ouders wijzen op en helpen bij hun godsdienstige opvoedingstaak (Kohnstamm, 1929a, p. 405). De taak van de school is enkel aanvulling naar de maatschappelijke zijde. Echter, doordat het fundament van het maatschappelijk leven destijds een christelijke levenshouding was, is er volgens Kohnstamm ook op school ruimte voor godsdienstige vorming (Kohnstamm, 1929a, pp. 388-389). Dit komt overeen met het doel van de openbare, gemengde school zoals in de wet staat omschreven: ‘opleiding tot alle Christelijke en maatschappelijke deugden’ (Kohnstamm, 1929a, p. 387). In *De geestelijke taak der openbare school in onze tijd* beschrijft Kohnstamm wat die maatschappelijke en christelijke deugden volgens hem zijn. ‘Arbeidzaamheid, plichtsbetrachting, trouw aan het gegeven woord, eerlijkheid, stiptheid, zin voor orde, gehoorzaamheid, eerbied voor anderer persoonlijkheid en voor andere volken’ zijn maatschappelijke deugden ‘waarvan er verschillende ook in de godsdienst hun wortel hebben’. Christelijke deugden zijn onder andere ‘de naastenliefde, de opofferingsgezindheid, de eerbied voor de ouderdom, de eerbiediging van anderer opvattingen’ (Kohnstamm et al., 1940, p. 10).

Op de openbare school is dus geen plek voor godsdienstonderwijs, maar wel voor de opleiding tot maatschappelijke en christelijke deugden. In overeenstemming met deze opvatting, spreekt Kohnstamm in *De geestelijke taak der openbare school in onze tijd* over ‘de godsdienstige - misschien is het beter hier te spreken van een religieuze - vorming van algemene aard’. Ook noemt Kohnstamm hier de maatschappelijke deugden ook wel zedelijke waarden. Op deze manier stelt hij dat het aanleren van ‘zedelijk-religieuze gezindheid’ het fundament is van de openbare school. Dit houdt in dat openbare scholen ‘niet alleen het recht erkennen van ieders overtuiging omtrent de raadselen - ook *het* raadsel - van het leven, maar dat recht en die overtuiging ook eerbiedigen’ (Kohnstamm et al., 1940, p.10). Hierin ligt daarom een belangrijke taak voor de openbare school.

Om uit te leggen waarom niet alleen maatschappelijke maar ook christelijke deugden een plek hebben op de openbare school, schrijft Kohnstamm over het christendom en het humanisme. In 1940, toen *De geestelijke taak der openbare school in onze tijd* gepubliceerd werd, schreef Kohnstamm et al. dat de tegenstellingen tussen wereldbeschouwingen en levenshoudingen groter werden. Waarmee waarschijnlijk wordt bedoeld op de eerste wereldoorlog en de opkomende tweede wereldoorlog. Op de openbare school horen volgens hen geen geweldideologieën thuis en zodoende onderstrepen zij het belang van christelijke deugden. In lijn met het christendom licht het humanisme: er is ‘een nauwe vervlechting van Christelijke en humanistische opvattingen te vinden’. Er is echter niet gekozen voor het

gebruik van de term christelijk-humanistisch omdat dit de indruk wekt van een school met een eigen levensbeschouwelijke richting, terwijl dit duidelijk niet is wat men beoogt (Kohnstamm et al., 1940, p. 12).

Een belangrijke rol bij de opleiding tot christelijke en maatschappelijke deugden is weggelegd voor de leerkracht. Wat volgt uit de verplichting tot neutraliteit uit de wet is dat de leerkracht geen godsdienstonderwijs mag geven, maar dit betekent niet dat de leerkracht zich niet mag uiten over zijn overtuiging op het gebied van levens- en wereldbeschouwing (Kohnstamm, 1929b, p. 89). Dit is namelijk onmogelijk, zoals een citaat van Banning, die Kohnstamm in *Bijbelkennis en openbaar onderwijs* aanhaalt, laat zien: ‘Zwijgen over begrippen en theorieën is mogelijk tegenover de kinderen; maar het uitstralen van het leven en het geloof is voorwaarde voor het wekken van leven’ (Kohnstamm, 1932, p.34). Dit betekent echter niet dat een leerkracht alles kan zeggen met betrekking tot zijn overtuiging op het gebied van levens- en wereldbeschouwing wanneer het hem uitkomt. Hij mag zich alleen uitspreken als daar aanleiding toe is en wanneer de leerkracht zich dan uitspreekt, mag dat niet in strijd zijn met ‘de eerbied, die hij verschuldigd is aan de godsdienstige mening van andersdenkenden’ (Kohnstamm et al., 1940, p. 8). Verder is het van belang dat de vorming van christelijke en maatschappelijke deugden niet rust op onderwijs maar op de handelingen van de leerkracht en de school, zo constateert Kohnstamm in *Persoonlijkheid in wording*. De school moet de zedelijke levensnorm, zoals Kohnstamm het noemt, niet onderwijzen maar door haar daden bevorderen (Kohnstamm, 1929a, p. 389).

Doordat de nadruk van de godsdienstige vorming binnen de openbare school ligt op het handelen en voorleven, zal daar niet de diepste achtergrond van de christelijke leer als theorie worden bijgebracht (Kohnstamm et al., 1940, p. 16). Maar dit wil niet zeggen dat er volgens Kohnstamm helemaal geen onderricht plaats vindt op het gebied van godsdienst op de openbare school. Het is namelijk essentieel, zo veronderstelt Kohnstamm, dat kinderen het Oude Testament kennen om Jezus te leren verstaan. Want ‘Jezus is ons toch niet gegeven los van de geschiedenis’ (Kohnstamm, 1923, p. 43). In *Bijbelkennis en openbaar onderwijs* stelt Kohnstamm zelfs dat het niet de vraag is óf Bijbelkennis op de openbare school thuishoort, maar hoe Bijbelkennis op de openbare school vorm moet krijgen (Kohnstamm, 1932, p. 38).

Dit lijkt tegenstrijdig te zijn met het feit dat Kohnstamm stelt dat de godsdienstige opvoeding een taak is die voornamelijk bij de ouders ligt en het feit dat hij pleit tegen godsdienst op de openbare school. Toch is dit niet het geval, zo blijkt uit het artikel *Bijbelkennis en openbaar onderwijs*. Kohnstamm maakt hier namelijk een onderscheid tussen godsdienstonderwijs en Bijbelkennis: ‘Bijbelkennis is iets anders dan godsdienstonderwijs,

het laatste behoort uitdrukkelijk niet tot de zaak der openbare school' (Kohnstamm, 1932, p. 40). Al eerder in het artikel heeft Kohnstamm het niet over Bijbelkennis, maar over feitenkennis (Kohnstamm, 1932, p. 39). Hieruit valt af te leiden dat godsdienstonderwijs, wat in het gezin thuishoort, verder gaat dan enkel feiten. Ook in *De geestelijke taak der openbare school in onze tijd* wijst Kohnstamm op het belang van Bijbelkennis: het nastreven van de uitbreiding van Bijbelkennis mag aangemoedigd worden. Hierbij is het wel van belang dat het niet 'gedifferentieerd godsdienstonderwijs' wordt (Kohnstamm et al., 1940, p. 17). Dat wil zeggen dat het uitbreiden van Bijbelkennis niet moet gaan over de christelijke leer, maar uitsluitend over Bijbelkennis.

Op de openbare school is dus, volgens Kohnstamm, geen plaats voor godsdienstonderwijs. Dit is weggelegd voor de ouders dan wel de kerk. Wel moet er op de openbare school worden onderwezen op het gebied van Bijbelkennis. Met name over het Oude Testament, omdat dit een 'noodzakelijke voorwaarde is om Jezus te leren verstaan, om met Hem in echte levensgemeenschap te treden' (Kohnstamm, 1923, p. 43). Verder kunnen er maatschappelijke en christelijke deugden worden aangeleerd en voorgeleefd: 'niet door *onderwijs* in de eerste plaats, maar door het aankweken van een "sfeer" (...) door de persoon van den onderwijzer' (Kohnstamm et al., 1940, p. 18).

Conclusie en discussie

In dit onderzoek is gezocht naar een antwoord op de vraag: *Wat is de visie van Kohnstamm op godsdienst binnen het openbaar onderwijs? Zes hoofdwerken van Kohnstamm over godsdienst en onderwijs, gepubliceerd na 1917, zijn geanalyseerd om deze visie te duiden. De analyse is uitgevoerd aan de hand van de volgende drie deelvragen: 1) Hoe ziet Kohnstamm de verhouding tussen openbaar en bijzonder onderwijs?, 2) Op welke manier gebruikt Kohnstamm de visie van Van der Bruggen op godsdienst in het onderwijs? En 3) Welke plaats kent Kohnstamm toe aan godsdienstonderwijs binnen het openbaar onderwijs?*

Als antwoord op deelvraag 1 kan worden geconcludeerd dat de verhouding tussen openbaar en bijzonder onderwijs aan verandering onderhevig was na de invoering van de onderwijswet in 1920. Openbare scholen raakten in de minderheid ten opzichte van bijzondere scholen. Ook op het gebied van de taak van de scholen was er verschil. Met name met betrekking tot de godsdienstige opvoeding. De bijzondere school gaf haar leerlingen onderricht op het gebied van godsdienst. Dit behoorde echter niet tot de taak van de openbare school. De openbare school moest ervoor zorgen dat ze een gemengde school was die niet in botsing kwam met de normen van het gezin. In lijn met de taken die Kohnstamm ziet voor de

bijzondere en de openbare school schrijft hij over neutraliteit. De bijzondere school is niet neutraal; zij geeft onderwijs op het gebied van de levensleer aansluitend bij die van de ouders. De openbare school geeft geen onderwijs op dit vlak, maar leeft de gemeenschappelijke normen voor. Daarvoor is volgens Kohnstamm geen overeenstemming van geloofsleer nodig.

De veranderingen in de verhouding tussen openbaar en bijzonder onderwijs is niet iets wat alleen in de werken van Kohnstamm naar voren komt. In lijn met de constatering van Kohnstamm schrijft Braster (1996) dat de belangstelling voor het openbaar onderwijs waarneembaar achteruit was gegaan. Hij geeft hiervoor een drietal verklaringen. Namelijk, de financiële gelijkstelling, de groei in het aantal aanhangers van confessionele scholen en het veranderende karakter van de openbare school (Braster, 1996, p. 137). Bovendien geeft Braster aan dat er geen duidelijke overeenstemming was onder voorstanders van het openbaar onderwijs met betrekking tot de richting van de openbare school (p. 160). Dit bevestigt Kohnstamms visie op de verhouding tussen openbaar en bijzonder onderwijs.

De analyse met betrekking tot de tweede deelvraag laat zien dat Kohnstamm Van der Bruggen op verschillende manieren in zijn werken onder de aandacht brengt. Hij omschrijft de visie van Van der Bruggen vaak in het kader van het conflict dat Van der Bruggen had met Groen van Prinsterer. Daarnaast gebruikt Kohnstamm Van der Bruggens visie met betrekking tot godsdienst in het openbaar onderwijs om zijn eigen visie te onderbouwen of om visies van anderen mee te vergelijken. Dit was mogelijk doordat Kohnstamm en Van der Bruggen dezelfde visie vertegenwoordigden. Dit hield in dat zij beide pleitten voor een openbare school waar leerlingen met verschillende levensbeschouwelijke achtergronden de maatschappelijke en christelijke deugden leerden. Niet door deze deugden door middel van onderwijs aan te leren, maar doordat de leerkrachten deze deugden voorleefden.

De analyse met betrekking tot de derde deelvraag laat zien dat Kohnstamm een duidelijke plaats toekende aan godsdienst binnen het openbaar onderwijs. Godsdienstonderwijs hoorde niet thuis op de openbare school. De rol van de ouders in de godsdienstige opvoeding was voor Kohnstamm van groter belang dan de rol van de openbare school. Lessen over Bijbelkennis daarentegen hadden volgens Kohnstamm wel een plek op de openbare school. Net als de opleiding tot maatschappelijke en christelijke deugden. De verklaring die Kohnstamm geeft voor deze godsdienstige vorming op de openbare school heeft betrekking op de toenmalige contrasten in wereldbeschouwingen. De zedelijk-religieuze gezindheid op de openbare school moest de geweldsideologieën die in de wereld heersten weren. De levenshouding van de Nederlandse samenleving speelde ook een rol in de

godsdienstige vorming op de openbare school. De samenleving was namelijk overwegend christelijk en werd sterk beïnvloed door de kerk en het christelijk geloof. Kinderen werden op school voorbereid op het leven in de maatschappij en als die maatschappij overwegend christelijk is, is er op school ruimte voor godsdienstige vorming.

De invloed van de kerk op de samenleving werd echter minder vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw. Dit uit zich in een snelle ontkerkelijking (Becker & Vink, 1994). Toch zijn er gedeelten van Kohnstamms visie op (godsdienst binnen) het openbaar onderwijs zichtbaar in de huidige wet. De huidige openbare school (d.w.z. 2024) moet zich onder andere richten op ‘het bijbrengen van respect voor en kennis van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat, zoals verankerd in de grondwet, en de universeel geldende fundamentele rechten en vrijheden van de mens, en het handelen naar deze basiswaarden op school; het ontwikkelen van de sociale en maatschappelijke competenties die de leerling in staat stellen deel uit te maken van en bij te dragen aan de pluriforme, democratische Nederlandse samenleving; en het bijbrengen van kennis over en respect voor verschillen in godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap of seksuele gerichtheid alsmede de waarde dat gelijke gevallen gelijk behandeld worden’ (Wet op het primair onderwijs, artikel 8.3). In deze wet zie je overeenkomsten met de maatschappelijke en christelijke deugden zoals Kohnstamm die omschrijft in *De geestelijke taak der openbare school in onze tijd*. Bijvoorbeeld zin voor orde, eerbied voor anderers persoonlijkheid en voor andere volken, naastenliefde en eerbiediging van anderers opvattingen. Echter, er lijkt een verschil te zitten tussen de onderdelen die in de huidige wet worden genoemd en de deugden zoals Kohnstamm deze omschrijft. De vraag die dit oproept, is hoe Kohnstamm zich zou verhouden tot de regelingen in de huidige wet.

De deugden die Kohnstamm noemt in *De geestelijke taak der openbare school in onze tijd* zijn erg specifiek. De onderdelen in de huidige wet zijn daarentegen erg globaal. Op deze manier zouden alle deugden kunnen passen binnen de huidige wet, ondanks het verschil in de levenshouding van de Nederlandse samenleving. Kohnstamm pleitte echter ook voor de opleiding tot maatschappelijke en christelijke deugden in het kader van de dominerende wereldbeschouwingen. De eerste en tweede wereldoorlog staan misschien niet in verhouding tot de huidige oorlogen in Oekraïne en Israël, maar wijzen wel allebei op de heersende geweldsideologieën. In dit licht zou Kohnstamm achter de huidige schoolwet staan omdat het net als de opleiding tot maatschappelijke en christelijke deugden weerstand lijkt te bieden tegen deze ideologieën.

Daarnaast is de manier waarop deze deugden worden geleerd aan kinderen van belang om te bepalen of Kohnstamm de huidige wet zou onderschrijven. De analyse van Kohnstamms werken laat zien dat volgens Kohnstamm de maatschappelijke en christelijke deugden niet moeten worden onderwezen, maar voorgeleefd. Boven de eerdergenoemde onderdelen van de wet op het primair onderwijs staat dat het *onderwijs* zich moet richten op het bijbrengen van deze onderdelen. Wanneer dit het daadwerkelijk onderwijzen betreft, zou Kohnstamm het hier niet mee eens zijn. De wet laat ook ruimte voor het voorleven van deze onderdelen. Dit wordt echter niet expliciet genoemd, terwijl Kohnstamm dat wel deed. Op inhoudelijk gebied lijkt het er dus op dat Kohnstamm de huidige wet zou onderschrijven. Op praktisch gebied is dat echter afhankelijk van de hoe de openbare scholen vormgeven aan de uitvoering van de wet.

Naar aanleiding van de antwoorden op de deelvragen, kan ook een antwoord worden geformuleerd ten aanzien van de hoofdvraag: *Wat is de visie van Kohnstamm op godsdienst binnen het openbaar onderwijs?* Kohnstamm laat in zijn werken zien dat hij een duidelijke visie heeft op godsdienst in het openbaar onderwijs. Hij verwijst hierbij vaak naar Van der Bruggen die dezelfde overtuiging vertegenwoordigde. De plaats van godsdienst die Kohnstamm toekent aan het openbaar onderwijs heeft betrekking op de verhouding met het bijzonder onderwijs. Met name het verschil in neutraliteit van beide soorten onderwijs onderstreept de visie van Kohnstamm op godsdienst in het openbaar onderwijs. De derde deelvraag laat zien dat Kohnstamm ruimte ziet voor godsdienst binnen het openbaar onderwijs door het geven van Bijbelkennis en door een christelijk-humanistische levenshouding voor te leven.

Reflectie en aanbevelingen

Met dit onderzoek werd beoogd de volgende hoofdvraag te beantwoorden: *Wat is de visie van Kohnstamm op godsdienst binnen het openbaar onderwijs?* De visie van Kohnstamm is in andere onderzoeken meermaals bestudeerd, al was dit vaak indirect en niet grondig. Zo worden alle hoofdthema's van dit onderzoek aangestipt in het artikel van Exalto et al. (2015). Aangaande het eerste thema, de verhouding tussen openbaar en bijzonder onderwijs, wordt in dit onderzoek een verschil duidelijk op het gebied van kwantiteit, neutraliteit en de taak van de scholen. Exalto et al. gaat niet in op deze verhouding. Ook wat betreft het tweede thema geeft dit onderzoek een nieuw inzicht. Waar het artikel van Exalto et al. ingaat op de inhoudelijke overeenkomst tussen Van der Bruggen en Kohnstamm, geeft dit onderzoek daarnaast inzicht in de manieren waarop Kohnstamm de visie van Van der Bruggen gebruikt. Met betrekking tot het derde thema, godsdienstonderwijs binnen het openbaar

onderwijs, onderschrijft dit onderzoek de bevindingen van Exalto et al.: de openbare school is een gemengde school waar de Bijbel, ‘vooral de Bijbelse verhalen’, besproken wordt (Exalto et al., 2015, p. 70). Waar het artikel van Exalto et al. niet op ingaat, maar wat wel een voornaam onderdeel is van de visie van Kohnstamm, zo blijkt uit dit onderzoek, is het belang van het gezin: het gezin is de kern van alle opvoeding, dus ook van de godsdienstige opvoeding.

Mulder (1989) haalt wel deze belangrijke taak van het gezin aan die Kohnstamm het toekent. Hij heeft er zelfs een paragraaf aan geweid: ‘De engste gemeenschap: het gezin’ (Mulder, 1989, p. 123). Van der Bruggen en zijn visie worden daarentegen door Mulder maar een enkele keer genoemd. Het proefschrift van Hofstee (1973) is wat betreft de bovengenoemde punten vergelijkbaar met Mulder. Hofstee stelt dat volgens Kohnstamm het gezin ‘de allereerste plaats toe[komt] in de opvoeding, boven de school’ (Hofstee, 1973, p. 54). Daarnaast geeft Hofstee een bondige omschrijving van het conflict tussen Van der Bruggen en Groen van Prinsterer. Zowel Hofstee als Mulder gaan niet in op de plaats van godsdienst binnen het openbaar onderwijs. In dit onderzoek speelt dat wel een aanzienlijke rol. Dit onderzoek vormt dus een aanvulling op Hofstee en Mulder op het gebied van de verhouding tussen openbaar en bijzonder onderwijs, op het gebied van de visie van Van der Bruggen en in het kader van Kohnstamms visie op godsdienst in het openbaar onderwijs.

Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van zes hoofdwerken van Kohnstamm die betrekking hebben op godsdienst en/of onderwijs. Doordat enkel hoofdwerken geselecteerd zijn, bestaat er de kans dat andere werken van Kohnstamm die ook gaan over godsdienst en onderwijs niet onderzocht zijn. Mogelijk heeft dit effect gehad op de resultaten van dit onderzoek. De visie van Kohnstamm zou namelijk niet volledig kunnen zijn door uitsluitend hoofdwerken te analyseren. Het advies voor vervolgonderzoek is dan ook om werken van Kohnstamm die niet per se hoofdwerken zijn te onderzoeken.

Een andere beperking van dit onderzoek is dat het rapport *De geestelijke taak der openbare school van onze tijd* niet door Kohnstamm alleen is geschreven. Kohnstamm was dan wel de voorzitter van de Nutscommissie voor onderwijs, maar hij schreef het rapport samen met de heren Bigot, Casimir, v.d. Hoeve en Hovens Greve. Dit zou invloed kunnen hebben op de resultaten van het onderzoek. Echter uit de grote overeenstemming met de andere werken van Kohnstamm die geanalyseerd zijn in dit onderzoek, blijkt dat de visie van Kohnstamm ook in dit werk gerepresenteerd wordt. Bovendien wijst het feit dat Kohnstamm de voorzitter van de Nutscommissie was, dat hij het rapport onderschreef.

Referenties

- Boekholt, P.Th.F.M. & de Booy, E.P. (1987). *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd*. Van Gorcum, Assen/Maastricht.
- Becker, J. W., & Vink, R. (1994). Secularisatie in Nederland, 1966-1991: de verandering van opvattingen en enkele gedragingen (Ser. Sociale en culturele studies, 19). Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Braster, J.F.A. (1996). *De identiteit van het openbaar onderwijs*. Wolters-Noordhoff bv Groningen.
- Brouwer, J. (1981). *Het binnenste naar buiten. Beginselen en activiteiten van Mr. J. J. L. van der Brugghen (1804-1863)*. De Walburg Pers.
- Exalto, J., Groenendijk, L., & Miedema, S. (2015). Philipp Abraham Kohnstamm (1875-1951). Opvoedingswetenschap op filosofische en empirische grondslag. In Busato, V., van Essen, M., & Koops, W. (Eds.), *Vier grondleggers van de pedagogiek: Ph.A. Kohnstamm, M.J. Langeveld, H.W.F. Stellwag en S. Strasser. Pioniers van de Nederlandse gedragswetenschappen*. Vol. 3 (29-95). Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker.
- Gerhard, A.H. & Kohnstamm, Ph. (1923). *De toekomst van ons volksonderwijs*. Nuts-Instituut voor Volksontwikkeling. Nutsboekery No. II. Amsterdam: Nutsuitgeverij.
- Hoencamp, M., Exalto, J., de Muynck, A., & de Ruyter, D. (2022a). A Dutch example of New Education: Philipp Abraham Kohnstamm (1875–1951) and his ideas about the New School. *History of Education*, 51(6), 789-806, DOI: 10.1080/0046760X.2022.2038697
- Hoencamp, M., Exalto, J., de Muynck, A., & de Ruyter, D. (2022b). Personalism: An Elucidation of the Philosophical Foundations of the Educational Theory of Philipp Abraham Kohnstamm (1875–1951). *Journal of Philosophy & History of Education*, 72(1), 1-22.
- Hofstee, H. (1973). *Het Bijbels Personalisme van Prof. Dr. Ph. A. Kohnstamm. Ontstaan en grondslagen*. Van Gorcum & Comp. B.V. Assen.
- Kohnstamm, Ph. (1929). *Individu en gemeenschap. Verzamelde sociaal-paedagogische opstellen*. 's-Gravenhage: D.A. Daamen's Uitgevers-Maatschappij.
- Mulder, E. (1989). *Beginsel en beroep. Pedagogiek aan de universiteit in Nederland, 1900-1940*.
- Vermeer, A.L.R. (1987). *Philipp A. Kohnstamm over Democratie*. Uitgeversmaatschappij J.H. Kok - Kampen.

Bronnen

- Kohnstamm, Ph. (1919). *Staatspaedagogiek of persoonlijkheidspaedagogiek. Rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleeraar van wege de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen aan de Universiteit van Amsterdam, op maandag 3 februari 1919.* Groningen/Den Haag: Wolters.
- Kohnstamm, Ph. (1923). *Bijbel en jeugd.* Haarlem: De Erven F. Bohn.
- Kohnstamm, Ph. (1929a). *Persoonlijkheid in wording. Schets eener christelijke opvoedkunde.* Haarlem: Tjeenk Willink
- Kohnstamm, Ph. (1929b). *Individu en gemeenschap. Verzamelde sociaal-paedagogische opstellen.* 's-Gravenhage: Daamen's Uitgevers-Maatschappij.
- Kohnstamm, Ph. (1932). Bijbelkennis en openbaar onderwijs. *Paedagogische Studiën* 13(2), 33-44.
- Kohnstamm, Ph., Bigot, L.C.T., Casimir, R., van der Hoeve, A.H. & Hovens Greve, J. (1940). *De geestelijke taak der openbare school in onze tijd.* Groningen/Batavia: J.B. Wolters' Uitgevers-Maatschappij.